

*Quaderns de
la Selva, 13
2001*

CENTRE D'ESTUDIS
SELVATANS

*Torcafelló.
La descoberta
arqueològica
d'un castell del
vescomtat de Cabrera*

CRISTIAN FOLCH
JOAN LLINÀS
CARME MONTALBÁN
ALONS RAMÍREZ
MARC SUREDA

EL castell de Torcafelló va formar part a l'edat Mitjana d'una jurisdicció senyorial lligada al vescomtat de Cabrera que comprenia l'actual terme de Maçanet de la Selva, amb les parròquies de Sant Llorenç de Maçanet i Sant Pere de Martorell i, possiblement també, la de Santa Maria de Sils. Un cop abandonat, les traces del castell romangueren en l'oblit fins que Jaume Marquès, l'any 1985, l'ubicà encertadament al cim del turó de Sant Jordi en base a dades documentals i toponímiques i a la presència de diverses restes de fortificació (MARQUÈS 1985). Tanmateix, l'ocupació posterior d'aquell indret, amb la construcció al segle xv d'una capella dedicada a Sant Jordi i la seva transformació a mitjan segle XIX en estació militar de telegrafia òptica (LLINÀS, LLORENS & MERINO 1996, p. 123-124), fortificada amb parapets espitllerrats i un fossat de dimensions considerables, havien alterat i desvirtuat enormement les escasses restes del castell que havien sobreviscut al seu abandó. Marquès havia atribuït cronologies medievals a algunes de les fortificacions del segle XIX i les evidències del castell original eren, a primer cop d'ull, tan escadusseres i fràgils que fins i tot es podia dubtar de la presència física, en aquell indret, de la misteriosa fortalesa.

Amb aquests interrogants vam iniciar-hi les excavacions arqueològiques l'agost de 1999, patrocinades per l'Ajuntament de Maçanet i amb la col·laboració d'Antoni Planas, propietari dels terrenys, el Taller d'Història de Maçanet de la Selva, la Universitat de Girona,

el Servei d'Arqueologia i diversos estudiants i llicenciats voluntariosos. Els resultats foren immediats, ja que tan sols a dos pams escassos de profunditat va aparèixer la poderosa estructura circular de la torre mestra i un pany de muralla, en una cata extraordinàriament positiva que fou ampliada en una segona campanya l'any 2000. Així doncs, volem aprofitar l'avinentesa tan escaient de l'homenatge a Josep Maria Pons Guri i a la seva tasca d'investigació entorn del vescomtat de Cabrera per donar a conèixer el que sabem del castell de Torcafelló després d'haver-hi dedicat dues campanyes d'excavacions arqueològiques.

Torcafelló als documents

Com dèiem, la recerca sobre el castell de Torcafelló ja fou iniciada de manera ben solvent pel qui fou canonge arxiver de la catedral de Girona, mossèn Jaume Marquès, en la seva monografia sobre Maçanet de la Selva i en un article posterior (MARQUÈS 1983; MARQUÈS 1985). Més tard, Alons Ramírez aplegà totes aquestes dades i les relacionà per primer cop amb l'observació acurada de les restes, amb vistes a bastir un estat de la qüestió que servís de base per a les imminents intervencions arqueològiques (RAMÍREZ 1998). En aquest darrer treball es dibuixà de manera clara i distinta la línia evolutiva de les estructures del castell en les seves tres fases (castell feudal, capella de Sant Jordi i torre de telegrafia òptica) i s'esbossà el context interpretatiu de cadascuna d'elles.

Si bé els objectius del nostre article quedaran limitats als segles de vida del castell feudal, seguint bàsicament el fil que ens proporciona la informació de tipus arqueològic recollida en les dues campanyes d'excavació, caldrà fer novament un cop d'ull a les dades documentals existents, les quals, contemplades amb més detall a la llum de les troballes i ocasionalment completades amb alguna novetat, podran ajudar a acotar cada cop més el context històric del monument.

Marquès no deixà dubte sobre la identificació del topònim "Torcafelló" ni sobre la seva localització concreta, i situà el castell en el seu autèntic emplaçament, damunt del turó de Sant Jordi, tot i que s'ha fet evident que moltes de les restes que va avaluar no pertanyen al castell medieval sinó a reformes posteriors. En un altre ordre de coses, Marquès proposà també una etimologia per al nom del castell derivada del verb llatí *torqueo* (castigar, aturmentar) i de l'adjectiu "feló" (traïdor o deslleial), amb paral·lels trobats a França i al lloc de "Torcavili", del comtat d'Osona. El mot, en resum, al·ludiria al poder jurisdiccional de manament i càstig dels senyors feudals, que en altres indrets, com la Bisbal o Bàscara, es materialitzava amb l'erecció de forques com a símbol de la potestat punitiva (MARQUÈS 1983, p. 82-93).

El document més antic localitzat fins al moment sobre el castell es data en 1106 i consisteix en un homenatge que fa el vescomte Ponç I de Cabrera a

Ramon Berenguer III per tots els seus castells llevat dels de *Barres*, *Brivola* (Brunyola) i *Torcafelon*. Això demostra que el castell estava integrat en l'important alou dels vescomtes de Cabrera, el poder i l'autonomia dels quals es trobaria a tombants del segle XII en un moment d'apogeu, materialitzat en un seguit de fortaleses independents de la potestat comtal. El conflicte s'intentà solucionar de la manera que reflecteixen diversos documents, datats en 1185 i, sobretot, en 1194, en els quals el vescomte Ponç III assegurava la seva submissió al rei Alfons I en tot el seu domini, es comprometia a no usar els castells propis en perjudici de la terra del monarca i obligava el seu hereu Guerau i deu cavallers vassalls seus (*militēs*) a renovar els pactes quan el primogènit assolís la majoria d'edat. Com a garantia de compliment el vescomte oferia cinc castells propis, entre els quals el de *Torcafelon* (MARQUÈS 1983, p. 82-94, 309-315, 320-323 i 346-351).

Lògicament, però, els Cabrera no devien exercir directament el seu poder sobre el castell de Torcafelló, ni sobre tants d'altres de les seves terres, sinó que ben fàcilment pogueren, mitjançant una subinfeudació, establir-hi castlans, que residien al castell o hi exercien el control directe. Marquès (1983, p. 93 i ss.) havia detectat la subinfeudació de Torcafelló a partir del segle XIII, quan apareix el llinatge que du el nom del castell. Diversos individus anomenats "de Torcafelon" apareixen en documents de 1231 en endavant en qualitat de testimonis, perceptors dels delmes parroquials o personatges rellevants de la comunitat, per bé que no relacionats directament amb el domini del castell. Marquès suposà la dependència d'aquests Torcafelló respecte dels Cabrera, com si en fossin els primers feudataris directes, i negà, per l'absència de documents que ho demostrassin, que el castell hagués pertangut mai als llinatges dels Maçanet o dels Cartellà. Efectivament, l'omnipresència dels Cabrera més enllà encara de la guerra civil de 1462-72, després de la qual pogueren recuperar els seus dominis i castells, fa que no hi hagi dubte en considerar-los senyors feudals principals de Torcafelló; però podem sostenir amb versemblança que nobles més menuts (com ara, per què no, els Maçanet o els Cartellà, vassalls com eren del vescomte) devien ser-ne feudataris i, que al seu torn, ells devien subinfeudar-lo encara a d'altres, sense que, parlant amb propietat, el castell els "pertangués" a cap d'ells sinó als Cabrera. De fet, els autors del volum corresponent de la *Catalunya Romànica* ja contemplan la possibilitat que Pere de Maçanet fos castlà del castell de Torcafelló com a feudatari dels vescomtes, cosa que, com veurem tot seguit i gràcies a dades recentment descobertes, podem donar gairebé per certa (AAVV 1991, p. 310).

Les noves dades

Un document del 18 d'octubre del 1147 procedent de l'arxiu municipal de la Seu d'Urgell, que encara està en estudi i que hem pogut consultar mercès a la gentilesa d'Albert Villaró i Ramon Martí, ens permet identificar aquesta xarxa d'in-Torcafelló. La descoberta arqueològica d'un castell del vescomtat...

feudacions ja a mitjan del segle XII, acreditar la presència de castlans anteriorment al que suposava Marquès i, encara, suposar que n'hi hagueren des de força abans. Es tracta del testament de Guillem de Vilademany, qui vol anar en peregrinació a Sant Jaume de Compostel·la i, en previsió, designa manumissors i hereus. En una de les clàusules deixa a un nebot seu, Pere de Maçanet, el feu del castell de Torcafelló, que Guillem tenia per Bernat de Sant Maurici i el seu germà (... *item dimitto eidem nepoti meo Petro de Massaned ipsum meum fevum castri de Torcha felo que teneo per Bernardum Sancti Mauricii et per fratrem suum...*). Almenys en aquest document queda clara la intervenció de quatre personatges diferents en la retenció del domini feudal del castell: els dos germans de Sant Maurici, Guillem de Vilademany i Pere de Maçanet, i almenys tres nivells d'infeudació: el vescomte, els Sant Maurici i el Vilademany (que seria substituït, a la seva ocasional mort, per Pere de Maçanet). Marquès documentava els Maçanet des d'inici d'aquest segle XII, i concretament a la meitat del segle identificava un Berenguer de Maçanet que fou testimoni en la fundació del monestir de Rocarossa (1145) i que dotà el monestir de monges cistercenques de Valldemaria (1159) (MARQUÈS 1983, p. 122; p. 331). S'identifica així una xarxa feudal dominada pel vescomte.

Un altre document, del 6 d'agost del 1144, amb la mateixa procedència i revisat gràcies a la mateixa gentilesa, podria aportar alguna llum més sobre el feu centrat pel castell de Torcafelló. El document és un testament sacramental que té lloc a la capella de Santa Anastàsia de la seu de Girona: els testimonis Bernat de Maçanet i Gerald juren davant un jutge i assistents que van sentir les darreres voluntats d'un cavaller o noble anomenat Provincial (*provincialis miles*, potser el provincial de la cavalleria del Temple?) que jeia, malalt, a casa de Guillem de Vilademany. En una de les clàusules el moribund deixa a sa mare (*genitrice mea*) tots els seus honors fins que mori; després de la mort de la mare, passaran a Guillem Arnall, cosí del malalt, llevat de dos: un feu que té per un tal A. de Guàrdia i un altre (el que ens interessa) que té pel vescomte, el qual es deixa a Guillem de Vilademany. El text sembla precisar que el pare del moribund havia donat quatre lliures de plata al vescomte per tal que Guillem tingués el feu al servei dels Cabrera; de tal manera, diu el testament, que si no es vol deixar el feu a Guillem, el vescomte li ha de tornar les quatre lliures. Més avall el propi Vilademany admet que ha donat una lliura al provincial pel dit feu. Com que el llatí del document és poc explícit, incloem les línies corresponents a l'afer descrit: ...*exceptum fevum que tenet per vicecomite, quem dimittit Guillemi de Vilademagno, ut pater meus dedit ad vicecomite IIII libras plate in tale pactum ut habeat et teneat ad servitium vicecomite; et si ille noluit derelinquere ad Guillelmum de Villademagno ipsum fevum, quod vicecomite reddat ei IIII libras plate sine ullo enganno. Et ego Guillelmus de Vilademagno dedit a provincialem I libra plate per ipsum fevum...* Guillem de Vilademany és, a més, un dels manumissors designats pel malalt.

Per tant, només tres anys abans de la darrera voluntat del Vilademany, tenim una pista per a saber d'on li ha vingut el feu de Torcafelló. És cert que en aquest document no s'esmenta el castell (només parla d'un feu del vescomte), però la toponímia de les esglésies i monestirs beneficiats per les donacions del moribund (Sant Pere Cercada, Sant Martí de l'Esparra, Sant Martí de Riudarenes, Santa Coloma, Santa Maria d'Argimon i poques més; sense oblidar alguns individus que apareixen en el document com ara Berenguer de Farners, A. de Guàrdia o el propi Pere de Maçanet) ens ajuda a situar el document en el context selvatà. Els Vilademany, a més, apareixen amb profusió en la documentació selvatana: només en el fons documental del llinatge dels Farners diversos membres d'aquesta família es relacionen amb uns tals Ramon, Pere o Pere-Ramon de Vilademany en el segle XII, i més enllà fins al XVII (GIFRE i SOLER 1996, p. 73, doc. 2 -1123-; p. 74, docs. 3 i 7 -1127 i 1197-; p. 197, doc. 635 -1618). En qualsevol cas, aquí trobem un feu del vescomte relacionat amb Guillem de Vilademany i situable en una àrea que bé pot ser la mateixa en què, només tres anys més tard, el mateix Guillem declara que reté el castell de Torcafelló per uns tals germans Sant Maurici. Quedaria per explicar l'aparició d'aquests germans Sant Maurici en el lloc del misteriós Provincial.

Sense que volguem assegurar taxativament que els dos feus apareguts en la documentació (el de Torcafelló i el del vescomte) són exactament el mateix, creiem que es tracta d'una hipòtesi de treball ben versemblant i amb més que suficients garanties d'autenticitat. Per altra banda, no hi ha dubte que Torcafelló, per tot el que s'ha dit fins ara, era "un feu del vescomte": hi ha la seguretat, des de 1106 pel cap baix, que el castell i el seu territori pertanyen en últim terme als Cabrera, això sense tenir en compte la possible relació del vescomte amb tot el terme de Maçanet amb anterioritat a aquesta data. La titularitat vescomtal del castell i, encara més, la possessió per part del vescomte de la jurisdicció associada queden definitivament provades per una dada del segle XIV: en 1362, Bernat III de Cabrera percebia els delmes dels estanys de Sils no pas com a vescomte sinó com a senyor del castell de Torcafelló: *«dominus vicecomes de Capraria, ut dominus castri de Torchafalon, habet et recipit integritate decimam expletorum totius stagni de Sils»* (ADG, Llibre Verd dels Feus, foli 135, citat a MARQUÈS 1985, p. 51).

El castell

El castell de Torcafelló es troba, com dèiem, al cim del turó de Sant Jordi que, amb 181 metres de alçada sobre el nivell del mar, es dreça un quilòmetre al sud-oest del nucli urbà i forma part del seguit de turons d'origen volcànic que conformen un dels trets més característics del relleu de Maçanet. Des del cim del turó es té un magnífic camp visual sobre la comarca: cap al nord la plana, a ponent les Torcafelló. La descoberta arqueològica d'un castell del vescomtat...

Guilleries, a migdia el massís del Montseny i la vall mitjana de la Tordera i a llevant la serralada litoral. D'aquesta manera, des de la torre mestra del castell en època medieval s'albiraven perfectament diversos castells, també del vescomtat de Cabrerà, com Montsoriu, Hostalric, Argimon (Riudarenes) o Sant Iscle (Vidreres).

En el moment d'iniciar les excavacions arqueològiques a dalt del turó les construccions més evidents que es podien apreciar *in situ* eren les realitzades pels darrers ocupants de l'indret, això és, la capella de Sant Jordi, bastida al segle XV (MARQUÈS 1994, p. 20), i l'adequació del conjunt portada a terme pels militars al segle XIX, especialment remarcable en un fossat que envoltava la capella reconvertida en torre de telègraf. Tanmateix, les restes del castell de Torcafelló sorgiren pràcticament en iniciar-se les excavacions, que fins al moment s'han centrat en dues zones.

La cisterna

A la zona 1, ubicada al nord-oest del jaciment (fig. 1) i en una cota lleugerament més baixa d'on es localitza la capella, hi ha la cisterna, que en bona part ja era visible abans de començar l'excavació i que hem de relacionar sens dubte amb el castell. És un dipòsit de planta quadrangular de 5,05 per 3,80 metres de perímetre i uns 3 metres d'alçada, amb l'interior revestit completament d'*opus signinum* o morter hidràulic, absolutament impermeable. D'aquesta construcció se'n conserven avui els murs est i sud, mentre que la volta i el mur oest han desaparegut d'antic quasi del tot. Pel que fa a la banda nord, les excavacions només van permetre documentar una part del paviment i del mur que tancava la cisterna per aquest costat, el qual recolzava per la banda exterior en un altre mur (fig. 2). Aquesta doble paret també la trobem al costat est, i no resultaria estrany que aquesta pauta constructiva es repetís en la totalitat de l'estructura. En qualsevol cas, ara com ara no estem en condicions d'afirmar que aquest doble parament fos realitzat en una mateixa fase constructiva; en tot cas sí que cal remarcar que el mur interior és fet amb morter de calç i l'exterior no.

També es localitzà, al costat oest de la cisterna, un altre mur de pedres lligades amb fang que discorria en direcció est-oest. Tenia una amplada d'entre 70 i 75 cm, una alçada d'uns 45 cm i una longitud de 3,10 metres. Pel nord-est estava tallat per la construcció de la cisterna i per l'est per la construcció del mur del fossat del segle XIX, i s'assentava directament sobre el subsòl natural. La migradesa del material aparegut en el farcit de la seva trinxera de fonamentació no en va permetre una datació concreta, però podria tractar-se d'una estructura de l'època fundacional del castell. Altrament, adossats a l'exterior de la cara est de la cisterna s'hi poden apreciar vestigis de pavimentacions de calç superposades que indiquen, ben probablement, diversos nivells d'ocupació d'una hipotètica cambra veïna a la cisterna que, ara com ara, desconexim.

La torre mestra

Els excel·lents resultats de la zona 1 quedaren plenament confirmats amb els obtinguts a la zona 2, ubicada a la part més alta del jaciment, just a tocar de la capella per la banda sud (figs. 1, 3 i 4), que foren els que van permetre la identificació física incontestable de l'existència al cim del turó de Sant Jordi del castell medieval de Torcafelló. En aquesta zona s'hi van localitzar les restes de la torre mestra de la fortificació (sector 1), les d'un tram del mur que tancava el recinte sobirà (sector 2) pel costat sud i les d'altres estructures que conformaven una sèrie de cambres (sector 3), la funció de les quals ens és difícil d'establir ara per ara, però que amb tota seguretat formaven part de les estructures originàries del castell.

La torre mestra (figs. 4 i 5) és de planta circular, està construïda a base de pedres lligades amb morter de calç i s'assenta directament sobre la roca mare. Es conserva en una alçada màxima de 130 cm, la paret té un gruix d'entre 145 i 155 cm i el seu diàmetre màxim és de 5,85 metres, amb un espai interior buit de 2,90 metres de diàmetre. Va aparèixer coberta tan sols per l'estrat superficial, llevat del seu terç més occidental, que es perd per sota de la construcció de la capella de Sant Jordi. Aquest fet ens dóna un clar terme *antequem* per al seu desmantellament, ja que la capella va ser construïda a mitjan segle XV. L'estratigrafia apareguda a l'interior de la torre ajuda una mica més a precisar les cronologies, donat que el rebliment superior ens indicaria el moment d'enderroc de la mateixa, i el material arqueològic exhumat, com veurem més endavant, permet situar-lo, com a molt tard, al segle XIII. Per altra banda, diversos nivells arqueològics, tant a dins com a fora de l'estructura, ens denoten que va funcionar vers els segles XI-XII. Al seu interior hi ha aparegut, també, la traça del nivell d'obra de la torre.

El recinte sobirà

Encerclava la torre un espai quadrangular (sector 2; figs. 1, 4 i 5), del qual coneixem de moment els límits sud i oest, una bona part del qual es troba avui ocupat per la capella de Sant Jordi. Com que, a més a més, ocupa la part més alta del turó, l'anomenem "recinte sobirà", tot i que volem remarcar que la seva funcionalitat exacta s'haurà d'acabar de confirmar a mesura que avancin els treballs d'excavació.

El mur que tancava aquest recinte pel costat de migdia (2009, figs. 4 i 5) s'ha descobert fins ara en una llargada de 8,60 metres, té una amplada de 1,20 metres i en desconeixem l'alçada. A la part central es troba força malmès degut a què en aquest lloc hi podria haver hagut una entrada, tot i que ara com ara no ho podem encara assegurar plenament. El tram més ben conservat d'aquest mur presenta la darrera filada d'una paret considerablement més prima que tant podria indicar-nos que quasi tot el que conservem és bàsicament fonamentació

com també l'existència d'una fase més antiga. Indueix a pensar això el fet que la tècnica constructiva de la part inferior i més ampla del mur, si bé segueix els mateixos paràmetres que la d'altres estructures recuperades de la fortificació, realitzades a base de pedres de diverses mides lligades amb morter de calç, en alguns sectors la seva qualitat tècnica, caracteritzada per una obra de carreus ben escairats i formant filades regulars, és molt més acurada que la dels altres murs del castell que fins ara coneixem.

Per ponent delimita el recinte sobirà, separant-lo del sector 3, una paret (2026, figs. 4, 5 i 6) que discorre en direcció nord-sud i que també es va construir a base de pedres lligades amb morter. Tanmateix, a diferència de la que tanca el recinte sobirà pel sud, contra la qual és lliura en comptes d'estar-hi imbricada, fa tan sols una amplada de 60 cm. Descoberta fins ara en una llargada de 6,50 metres, pel nord es perd sota el perfil de la cata.

El nivell de circulació d'aquest àmbit seria de terra trepitjada, ja que no hi hem localitzat cap traça de sòl construït. L'enderroc es trobava caigut sobre uns nivells heterogenis planers que en cobrien un de més antic, afectat per la rasa de fonamentació de la torre mestra.

Les altres cambres

Al sector 3 (figs. 4 i 6) s'han posat al descobert un seguit de murs que ens dibuixen, en principi, l'existència de tres habitacions, de la qual se n'ha excavat una, a ponent del sector 2. L'estat de conservació d'aquestes estructures és molt desigual i el fet de trobar-nos encara en una fase inicial de la investigació no ens permet avançar gaire més en la hipotètica distribució dels espais originals del castell per aquest sector. Cal valorar en principi que, igual que en les parets perimetrals del sector 2, la tècnica emprada per al bastiment d'aquestes estructures tampoc és homogènia, la qual cosa ens indicaria que potser ens trobem davant de més d'una fase constructiva.

Així, la cambra coneguda del sector 3, limita per llevant amb el recinte sobirà, del qual la separa el mur, ja comentat, 2026. Pel costat de ponent, la cambra queda closa per un altre mur (2018) de pedres lligades amb morter de calç que discorre en direcció nord-sud i que és perpendicular i solidari amb el mur 2032, que tanca la cambra per la banda sud. Aquesta construcció mesura 80 cm d'amplada i 3,55 metres de llargada i s'assenta sobre el subsòl natural. Tanmateix, aquesta paret s'interromp sobtadament pel nord i és substituïda per un altre mur (2033) que, encara que segueix exactament la mateixa direcció, presenta una tipologia constructiva força diferent -no fa servir morter- i presenta un estat de conservació força més deficient. Aquest mur és uns 15 cm més ample i, a diferència de l'anterior, s'assenta directament sobre un farcit de formació medieval, la qual cosa li dóna una cronologia clarament posterior.

■ ■ ■ ■ ■ ■ ■

Pel que fa al mur que tanca aquesta habitació per la banda de migdia (2032), és fet amb pedres lligades amb morter de calç, té una llargada de 3,55 metres i una amplada de 65 cm, i es lliura per llevant al mur 2009, que delimita el recinte sobirà pel sud.

La pavimentació de l'habitació del sector 3 és un nivell de terra trepitjada, sorrenc però molt compacte, que ha aparegut malmès en algun sector i que es troba damunt d'una fina aportació de terres, la funció de la qual era la d'anivellar les irregularitats de la roca mare. La seva construcció inutilitzà una fossa descoberta al bell mig de l'habitació, totalment retallada a la roca (fig. 6), el farcit de la qual, si bé podem considerar medieval, la poca quantitat i qualitat del material que hi ha aparegut no permet precisar més la cronologia.

A migdia d'aquesta habitació localitzem dues estructures més (fig. 1), que discorren en direcció nord-sud i que semblen indicar-nos l'existència d'alguna cambra més per aquell sector, però que encara no s'ha excavat. És evident que caldrà, doncs, esperar els resultats de futures campanyes d'excavació per poder tenir una idea més fidedigna de les dimensions reals de la fortificació. Altrament, fora dels espais fins ara explorats arqueològicament, a tramuntana de la zona 3, delimiten la petita esplanada que es troba davant de la capella dos murs perpendiculars i ben travats, que, per la tècnica constructiva, semblen pertànyer també a les estructures del castell. En aquesta zona s'hi preveuen futurs treballs arqueològics que permetran, de ben segur, definir exactament l'origen i la funció d'aquestes estructures.

El material arqueològic

Darrerament, la recerca sobre la ceràmica medieval a Catalunya ha experimentat un desenvolupament força important. En la dècada dels noranta, la publicació de nous jaciments com, a les comarques gironines, Peralada, l'Hort d'en Bach, Sant Pere de Rodes, Sant Martí d'Empúries, Besalú etc... ha permès apropar-se molt més a les característiques d'aquest material ceràmic, que acostuma a presentar serioses dificultats per oferir datacions acurades. En les dues campanyes d'excavació efectuades al castell de Torcafelló hem pogut documentar un material ceràmic situat en contextos estratigràfics tancats, que ens ha permès estudiar les característiques d'aquesta ceràmica, que abasta cronològicament des del segle X fins a principis del XIII. Així, hem distingit dos grups, que situem en els segles X-XI i XII-XIII.

Ceràmica dels segles X-XI

Es tracta de ceràmiques de cuita neutra per una banda i de cuita oxidant per l'altra. En els dos casos, les pastes són força heterogènies en la seva composició, presenten coloracions grises, marronoses i taronges, a vegades bicolors, amb l'ex-

terior de la peça gris i l'interior marró i "sandvitx" o viceversa. La ceràmica de cuita neutra es caracteritza pel poc grau de compactació, cosa que fa que les peces presentin un aspecte groller i fràgil, i per l'abundància de desgreixant de quars. Per altra banda, la ceràmica espatulada (de cuita oxiadant) té un alt grau de compactació. El repertori formal és molt curt i està format majoritàriament per olles, encara que a Torcafelló també hem documentat un cossi i el bec d'una sitra (o vessador d'una gerra). Pel que fa a les decoracions, la majoria de les peces no en presenten, tret d'algun cas decorat amb línies horitzontals paral·leles. El tractament superficial de les peces es redueix a uns pocs fragments de ceràmica espatulada.

Els estrats que ens han permès documentar aquest material (fig. 7) serien: el primer estrat d'ús de la torre mestra (2005) format per olles de cuita neutra amb vores arrodonides de perfil en *essa* (fig. 8, 1-2) i uns quants fragments informes de ceràmica espatulada. El segon seria un estrat d'ús del recinte sobirà (2029) que envolta la torre i que també presenta olles de cuita neutra amb vores arrodonides de perfil en *essa* (fig. 9, 1-2), una vora de cossi espatulat (fig. 9, 4) i un bec de sitra (o vessador d'una gerra) sense espatular (fig. 9, 3).

El paral·lel més propers d'aquest tipus de ceràmica, datada als segles x-xi, se situen en el jaciment de l'Hort d'en Bach (Maçanet de la Selva), on es va documentar una fase corresponent a aquests segles, que presenta uns contextos molt semblants (estrats 8006 i 4051, LLINÀS *et alii* 2000, p. 149-152), formats per ceràmica espatulada i olles de cuita neutra amb la vora arrodonida de perfil en *essa*. Tot i així, els contextos de Torcafelló contenen una quantitat força més migrada de ceràmiques espatulades, cosa que fa pensar que ens trobem en contextos una mica tardans, com a mínim de ple segle xi.

Un altre paral·lel el podríem trobar al castell de Sant Joan (Lloret de Mar), a l'estrat 1081, que forma part d'una sitja i que presenta olles de cuita neutra amb la vora arrodonida de perfil en *essa* molt semblants a les de Torcafelló. Els materials del castell de Sant Joan, encara en procés d'excavació, romanen inèdits.

Al Vallès, l'excavació dels jaciments de l'església de Sentmenat i de Castellar Vell van proporcionar uns excel·lents contextos ceràmics datats entre els segles x-xi, similars al del castell de Torcafelló, que estaven formats per olles reduïdes i neutres amb decoració de línies horitzontals paral·leles i ceràmica espatulada, amb un nombrós grup de formes, com cossis, sitres, ampolles i olles (Coll *et alii* 1994; Roig *et alii* 1995).

Ceràmica del segle xii i principis del xiii

Es tracta majoritàriament de ceràmiques de cuita reduïda, als quals hem d'afegir un únic exemplar esmaltat en blanc estanyífer. Les pastes són molt homogènies en la seva composició, presenten coloracions grises i són força dures i compactes. El repertori formal és molt curt i format en la seva majoria

per olles amb la vora arrodonida de perfil en *essa*, encara que comencen a aparèixer vores motllurades (bisellades) i algun cossi. Les decoracions són variades, a vegades línies paral·leles de meandres, altres horitzontals paral·leles, o ambdós motius combinats.

Els estrats que ens han permès documentar aquest material (fig. 7) serien: l'estrat d'enderroc de la torre mestra (2003) format per olles amb vores arrodonides de perfil en *essa* (fig. 10, 1-2), motllurades (fig. 11, 1-2) i el bol esmaltat en blanc estanyífer (fig. 10, 3); l'estrat 2030 del sector 3, que està per sota l'enderroc, format per olles amb la vora arrodonida de perfil en *essa* (fig. 12), motllurades (bisellades) i un cossi (fig. 11, 5), i l'estrat d'enderroc del recinte sobirà (2006) format per olles amb la vora arrodonida de perfil en *essa* (fig. 11, 3).

Els paral·lels més propers d'aquesta ceràmica, datada al segle XII-principis del XIII, es poden trobar al castell de Sant Joan (Lloret de Mar), a l'estrat 1104, que es troba a l'àmbit 16 i que està format per olles de cuita reduïda amb vores motllurades i per alguns fragments de ceràmica vidrada. També unes sitges excavades l'any 1999 al Camp de l'Arrencada (Cassà de la Selva) contenen un material ceràmic similar (LLINÀS, MERINO i MONTALBÁN, 2000). Concretament, l'estrat 1001 de la sitja 1 i l'estrat 1031 de la sitja 14 estan formats per olles de cuita reduïda amb la vora arrodonida de perfil en *essa* i algunes gerres de ceràmica vidrada. Els materials d'aquests dos jaciments, inèdits, es troben en procés d'estudi.

La datació d'aquesta ceràmica del castell de Torcafelló ens ofereix cronologies del segle XII i de principis del XIII, i no pot ser més recent a causa de la inexistència de ceràmiques vidrades i del reduït repertori tipològic. Els contextos avançats del segle XIII, com el cas del jaciment de la Vinya d'en Sant (Castellar del Vallès), mostren conjunts ceràmics on hi ha una gran varietat de formes de ceràmica reduïda, formada per olles, cassoles, gerres, paelles, tupins etc... i un bon nombre de ceràmiques vidrades en verd i melat (COLL *et alii* 1997).

Conclusions

Quan es construí el castell?

Fins ara, la datació de la construcció del castell s'ha establert en base a les referències documentals (1106 com a data més antiga), que la situarien com a moment més probable en el segle XI avançat. Hem de fer, però, diverses remarques.

Encara que no tingui relació directa amb el castell de Torcafelló, convé que contemplem un moment un document de cessió datat en 1001 que avui serveix als maçanetencs i als lloretencs per celebrar els mil·lenaris respectius. En aquest document (PONS GURI 1989), sense fer esment de cap castell, els comtes Ramon Borrell i Ermessenda cedeixen al vescomte Seniofred de Girona una finca que

comprenia els termes de Maçanet, Vidreres i Lloret a canvi d'un alou que Seniofred tenia al comtat de Besalú (MARQUÈS 1983, p. 82-83; p. 309-315). Estrictament, el document parla d'un alou comtal que es troba en el comtat de Girona, *in termino de Macanedo in locum que vocant Lauredo*, i que seria una gran finca que comprendria Lloret i part de Vidreres, i que fins ara formava part del terme de Maçanet. Més enllà del primer esment del topònim *Mazanedo* en 919, publicat per Frederic Udina en 1951 (BOLÒS i HURTADO 2000, p. 27 i 91), la referència de 1001 ens serveix així per identificar un gran terme anomenat "Maçanet", una part del qual es concedeix al vescomte en franc alou. Marquès entengué que el vescomte ja governava el territori, però que fins llavors no podia considerar-se'n propietari, almenys d'aquesta part; deduí també que Maçanet era un terme sense castell ni parròquia, per tal com el document no anomena cap de les dues coses (el primer esment del castell és del 1106 i el de l'església, de 1079: MARQUÈS 1983, p. 116 i 316-317). És un cas similar, potser, al del castell de Montsoriu: l'edifici s'esmenta tan sols en 1053, però el terme ja s'esmenta en 1001 i el topònim en 923 (COLL 1994, p. 25-29; BOLÒS i HURTADO 2000, p. 48-49).

En el context d'un sistema pre-feudal la designació d'un terme fa pensar en una divisió administrativa que podria derivar, remotament, de l'organització del territori en època carolíngia. En aquest terme, romanalla del moment en què funcionaven comtats i vescomtats com a unitats administratives de l'Imperi, els vescomtes haurien iniciat el procés d'apropiació del poder públic que donaria lloc al que s'ha anomenat sistema feudal, i això es consolidaria, més tard, amb la construcció de castells. El mateix document de 1001 és testimoni d'aquesta degradació del poder comtal quan reflecteix l'apropiació total (en franc alou) del territori afrontat per part del vescomte, amb l'aprovació dels comtes, cosa que ha de donar lloc a l'immens alou dels Cabrera. Sense castell encara, doncs, la cessió del 1001 ens relaciona la part sud de la Selva en general i Maçanet en particular amb el domini o la influència del vescomte de Girona, Seniofred, el fill del qual serà Amat de Montsoriu (qui pren el nom de la possessió principal de la família). Com és sabut, una filla d'aquest darrer, Ermessenda casaria a mitjan segle XI amb Guerau de Cabrera i sorgiria així el llinatge vescomtal de Cabrera, amb possessions des del Cabrerès fins a Lloret de Mar (COLL 1994, p. 27; ROURA 1988, p. 29; SERRA 1999, p. 99-101).

L'afiançament del poder dels vescomtes, que precisament des del pare de Seniofred, Guiniguís Mascaró, havien començat a transmetre el càrrec de manera hereditària, facilità que aquests construïssin fortaleeses pròpies en els seus alous o territoris posseïts amb plena autonomia respecte del poder comtal, sobretot a partir de l'impuls que representà per a la dinastia l'entroncament amb el poderós llinatge dels Cabrera. Així doncs, sense poder tenir en compte les dades arqueològiques, aleshores inexistents, i amb l'únic fonament d'aquest context històric,

hom aventurava que el castell de Torcafelló hauria estat construït pels volts de 1080 (THMS 1988, p. 255), una data que no per possible deixa de ser hipotètica.

Des d'un punt de vista arqueològic, les dades obtingudes fins al moment no contradiuen el que acabem d'exposar. Ja hem vist com el material arqueològic ens dóna unes datacions que, malgrat que situem clarament en els segles X-XI, no permeten precisar més. Hem de remarcar, però, que és la presència d'aquest material, precisament, la que ens revela un funcionament quasi segur de la fortalesa, almenys, al llarg d'un bon tram del segle XI.

Les preexistències d'època romana documentades en les excavacions al turó de Sant Jordi, una dels voltants del canvi d'era i una altra de baiximperial (Folch et alii 2000), són evidentment del tot alienes a la construcció que ens ocupa i no la condicionaren en absolut; ben al contrari, és molt probable que la construcció del castell les malmetés pràcticament del tot. L'únic element dubtós pot girar entorn de l'existència d'un punt de guaita en el període altmedieval, immediatament anterior a la instauració del sistema feudal, fet comprovat en altres indrets. Lògicament, aquest punt de guaita estaria conformat bàsicament per la torre, però, si bé no ho podem descartar del tot degut a les imprecisions cronològiques del material arqueològic (recordem que hi ha algunes peces que no seria estrany datar-les al segle X), el més probable és que el turó romangués deshabitat fins a la construcció del castell que, com exposarem tot seguit, sembla que respon a una planificació bastant unitària.

Fases i evolució constructiva

Una de les dades a remarcar incideix en l'existència de possibles fases intermèdies entre la construcció de la fortalesa (s. XI) i el seu abandó (s. XIII), evidenciades sobretot arran de l'excavació de la cambra que forma el sector 3. Les estructures que delimiten aquest àmbit reflecteixen no una construcció unitària, sinó diverses fases, amb reformes intermèdies i de caire parcial que caldrà assegurar i especificar en posteriors treballs. Així, si el mur est de la cambra (2026) funciona clarament amb el recinte sobirà, al qual també delimita, i cal ubicar-lo en el moment fundacional del castell amb tota probabilitat, és evident que l'habitació pròpiament dita s'hi adossa amb posterioritat: el mur de migdia (2032) i la meitat sud del mur oest (2018) es construeixen alhora i s'adossen als de la cambra veïna preexistent. Així mateix, com hem vist, la meitat nord del mur oest (2033) és encara clarament més tardana i probablement pertany a la darrera fase de funcionament del castell, al segle XIII, ja que es fonamenta en un gran estrat que proporciona cronologies d'aquest moment.

Les dades que de moment tenim permeten afirmar que la construcció de la torre mestra (sector 1) i del recinte sobirà (sector 2) foren amb molta probabilitat

■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■

i tota lògica, el primer que es bastí de la fortificació, mentre que la cambra del sector 3 fou construïda amb certa posterioritat, i tot i així encara va tenir temps de sofrir alguna reforma tardana, com l'evidenciada gràcies al mur 2033. El que, ara com ara, no podem saber amb exactitud són les diferències cronològiques entre aquestes diferents fases, encara que cal pensar que les estructures principals del castell (és a dir, a banda de la torre mestra i del recinte sobirà, tot un hipotètic clos emmurallat i edificacions annexes que tot just comencem a conèixer, entre les quals hem d'incloure la cisterna) es degueren construir en un període de temps relativament curt i sota un mateix projecte edilici. Això, naturalment, no exclou possibles ampliacions i afegitons, que ara com ara desconeixem, ni petites reformes parcials posteriors com la que ens apunta l'esmentat mur 2033.

L'abandó

Les excavacions han assegurat la cronologia de l'abandó del castell en el segle XIII, gràcies a la gran quantitat de fragments de ceràmica pròpia d'aquesta centúria que s'han recuperat en els nivells d'abandó i d'enderroc. A més, les característiques d'aquest material arqueològic, com hem vist, han permès precisar força més les dates i ens situen aquest abandó en un moment inicial d'aquest segle, que difícilment superaria el primer terç. Així, no és estrany que, en construir-se la capella de Sant Jordi, el 1450, es pogués ubicar damunt de les restes de la torre mestra del castell, ja aleshores totalment enrunada. És lògic; havien passat més de dos-cents anys i el castell pràcticament havia desaparegut.

Pel que fa al context històric general on situem l'abandó del castell, l'hem de relacionar amb el procés, propi de la baixa edat mitjana, d'establiment dels senyors jurisdiccionals en zones més poblades i accessibles, especialment en els nuclis urbans. És cert que en la major part dels casos coneguts el fenomen d'abandó dels castells feudals s'esdevé una mica més tard que a Torcafelló, molt sovint a causa de la necessitat estratègica de seguir mantenint-los en funcionament, readaptats com a fortaleses i punts de guaita, encara que el senyor jurisdiccional passi a residir en altres indrets. Això és especialment remarcable a la costa, a causa de la necessitat de vigilància del litoral fins ben entrada l'edat moderna (pensem, per exemple, en els castells de Sant Joan de Blanes i de Lloret). A l'interior, però, la pervivència dels castells també s'allarga uns segles: Argimon, per exemple, funciona encara al segle XIV, quan Bernat III de Cabrera s'enfronta a les tropes reials, i durant el conflicte remença del segle XV el protagonisme de molts castells propers (Farners, Vilobí, Brunyola, Anglès...) és encara ben rellevant.

És ben probable doncs que el castell de Torcafelló, allunyat del nucli urbà i amb una importància estratègica relativa, no tingués, fora del seu paper jurisdiccional, cap altra utilitat remarcable i que, quan el senyor va canviar de residència, s'abandonés d'una manera que avui per avui podem considerar definitiva. Que

■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■

això s'esdevingui a les primeres dècades del segle XIII, a més, ajuda a perfilar amb certa precisió els inicis del procés històric d'abandó dels castells estratègics per part dels seus senyors, una dada que molt sovint no trobem de manera prou clara a la documentació i que la pervivència de funcionament de moltes fortaleses per altres causes emmascara des d'un punt de vista arqueològic. És en aquest camp, sobretot, que cobra especial importància el coneixement de l'evolució històrica i arqueològica del castell de Torcafelló i, sobretot, del seu abandó.

Que la jurisdicció del castell continua més enllà del propi funcionament de la fortalesa es posa de manifest amb el document, ja comentat, de l'any 1362, que esmenta Bernat III de Cabrera com a *dominus castri Torcafalon*, però és clar que la pervivència de la jurisdicció no implica necessàriament la pervivència del castell des d'on s'exercia en un primer moment.

Un punt que queda encara sense resoldre és el de la hipotètica continuïtat del culte de l'antiga capella castellana, un edifici que de moment no hem localitzat. Aquest fenomen és freqüent (i quasi podríem dir que general) en tots els castells i, en el cas de Torcafelló, l'existència de la capella de Sant Jordi sempre ho havia fet pensar. Tanmateix, com hem vist, la capella és una construcció de nova planta molt posterior i, a més, el culte a Sant Jordi és també de difusió bastant tardana, dels segles XIV i XV (Marquès 1994, p. 20), cosa que fa pensar que la seva relació amb la vella capella del castell sigui molt tènue, per no dir inexistent. Aquest punt queda, doncs, pendent de solució, a l'espera de noves troballes arqueològiques i documentals que ens permetin saber què va passar, si és que va passar alguna cosa, durant els més de dos-cents anys que van des del tancament definitiu de les portes del castell fins a l'edificació de la capella de Sant Jordi sobre les seves ruïnes.

Bibliografia

- AADD (1991), *Catalunya Romànica vol. V (Gironès, Selva, Pla de l'Estany)*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1991.
- BOLÒS, Jordi i VÍCTOR HURTADO (2000), *Atles del comtat de Girona (785-993)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona.
- COLL I CASTANYER, Jaume (1994), *El castell de Montsoriu*, Parròquia de Santa Maria de Breda, Girona.
- COLL, J.M., J. ROIG i J.A. MOLINA (1994), «L'assentament altomedieval de Castellar Vell (Castellar del Vallès)», *Plaça Vella*, 34, Castellar del Vallès.
- COLL, J.M., J. ROIG, J. i J.A. MOLINA (1997), «La ceràmica d'època carolíngia i comtal al Vallès», *Taula rodona sobre ceràmica medieval catalana*, Barcelona, p. 37-62.
- FOLCH, Cristian, Joan LLINÀS, Carme MONTALBÁN, Alons RAMÍREZ i Marc SUREDA (2000), «Primera campanya d'excavacions al castell de Torcafelló (Maçanet de

- la Selva, la Selva)», *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, p. 217-220.
- GIFRE, Pere & Santi SOLER, *Els Farners: vassalls de senyors i senyors de pagesos*, Estudis i Textos, 4, Centre d'Estudis Selvatans, Santa Coloma de Farners, 1996.
- LLINÀS, Joan, Josep Maria LLORENS i Jordi MERINO (1996), «La telegrafia òptica a la Selva (1848-1862)», *Quaderns de la Selva*, 9, Sta. Coloma de Farners, p. 143-150.
- LLINÀS, Joan, Jordi MERINO, Manel MIRÓ, Carme MONTALBÁN, Lluís PALAHÍ i Jordi SAGRERA (1998), *La Peralada ibèrica i medieval segons l'Arqueologia. Les excavacions de 1989 a 1995*, Monografies Empordaneses, 4, Institut d'Estudis Empordanesos, Figueres.
- LLINÀS, Joan, Jordi MERINO i Carme MONTALBÁN (2000), «Seguiment i excavacions arqueològiques a la variant de la carretera C-250 al seu pas per Cassà de la Selva (el Gironès)», *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, p. 100-103.
- LLINÀS, Joan, Carme MONTALBÁN, Alons RAMÍREZ i Marc SUREDA (2000), *L'Hort d'en Bach. Del segle II abans de Crist a l'any 2000*, Estudis i Textos, 7, Taller d'Història de Maçanet de la Selva-Centre d'Estudis Selvatans, Santa Coloma de Farners 2000.
- LÓPEZ, Albert, Àlvar CAIXAL i Xavier FIERRO (1997), «Elements per a la difusió i la cronologia de la ceràmica grisa medieval a les comarques de Barcelona», *Actes del 4t Curs d'arqueologia d'Andorra 1994. La vida medieval als dos vessants del Pirineu. Comunitats pageses. Estructures d'habitat. Cultura material. El registre de dades arqueològic*, Andorra, p.105-126.
- MARQUÈS I CASANOVAS, Jaume (1983), *Maçanet de la Selva*, Departament de Cultura de la Generalitat-Diputació de Girona- Ajuntament de Maçanet, Girona.
- MARQUÈS I CASANOVAS, Jaume (1985), «Localització definitiva del castell de Torcafelló», *Revista de Girona*, 110, Girona, p. 48-51.
- MARQUÈS, Josep Maria (1994), «Cultes de sants medievals», *Butlletí interior de la Societat d'Onomàstica*, LIX, Barcelona, p. 11-30.
- PONS GURI, Josep Maria (1989), «Document del vescomte Seniofred de Girona», *Recull d'Estudis d'Història Jurídica Catalana*, vol. III, Barcelona, p.17-30.
- RAMÍREZ I GARCIA, Alons (1998), «El castell de Torcafelló: estat de la qüestió», *Quaderns de la Selva*, 10, Centre d'Estudis Selvatans, Santa Coloma de Faners, p. 59-74.
- ROIG, Jordi, Joan Manel COLL i Josep Antoni MOLINA (1995), *L'església vella de Sant Menna. Setmenat del Vallès. Del segle V al segle XX, 1500 anys d'evolució històrica*, Sant Quirze del Vallès.
- ROURA I GUÍBAS, Gabriel (1988), *Girona carolíngia*, Diputació i Ajuntament de Girona, Girona.
- SERRA, Isidre (1999) «Aproximacions sobre l'origen del terme municipal de Blanes», *Blanda*, 2, Blanes.
- TALLER D'HISTÒRIA DE MAÇANET DE LA SELVA (1988), *El nostre poble de pagès, Maçanet de la Selva*, Maçanet de la Selva.
- TALLER D'HISTÒRIA DE MAÇANET DE LA SELVA (1994), *Maçanet de la Selva*, Quaderns de la Revista de Girona, 50, Girona.

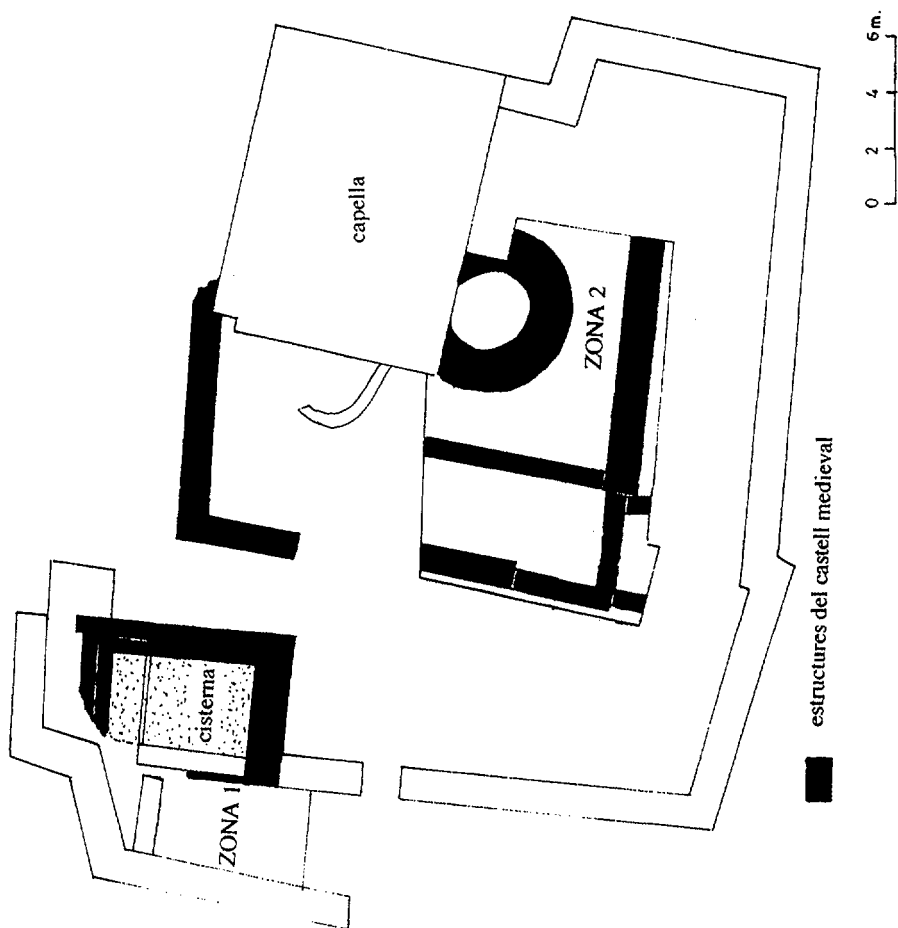

Fig. 1. Planta de les zones excavades, amb les estructures pertanyents al castell (en negre).

Fig. 2. Vista de les excavacions de l'extrem nord de la cisterna. Es pot veure el paviment, a baix a l'esquerra, envoltat del sistema de doble paret.

Fig. 3. Vista general de l'excavació de la zona 2, amb la capella de Sant Jordi superposant-se a les restes del castell.

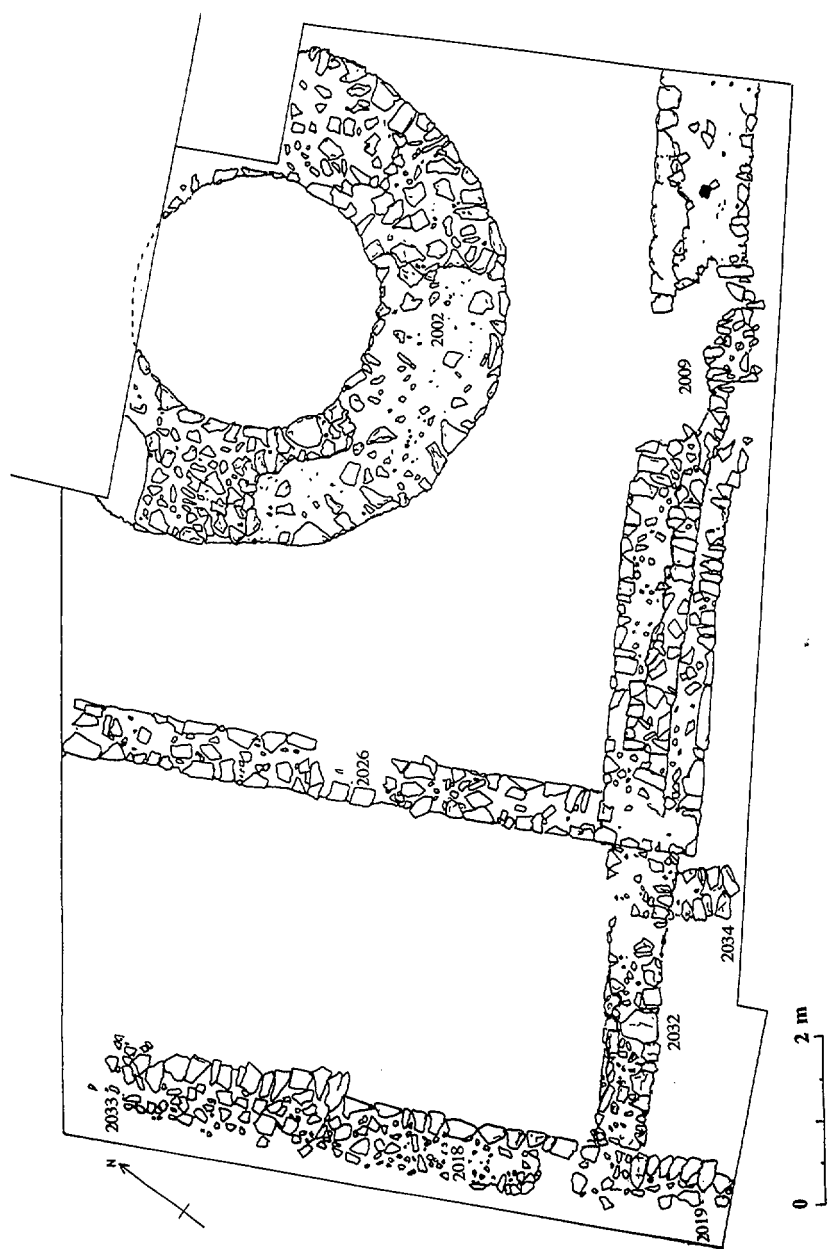

Fig 4. Planta general de les estructures de la zona 2, amb la torre mestra envoltada pel recinte sobirà i, a l'esquerra, la cambra del sector 3.

Fig. 5. La torre mestra i el recinte sobirà des de dalt de la capella.

Fig. 6. La cambra del sector 3 al final de l'excavació. A l'interior s'hi aprecia la sitja excavada a la roca mare.

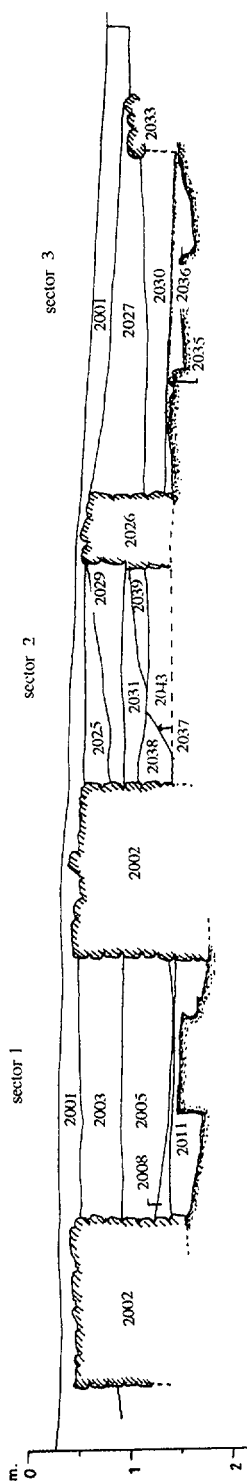

Fig. 7. Secció est-oest de la zona 2, amb l'estratigrafia.

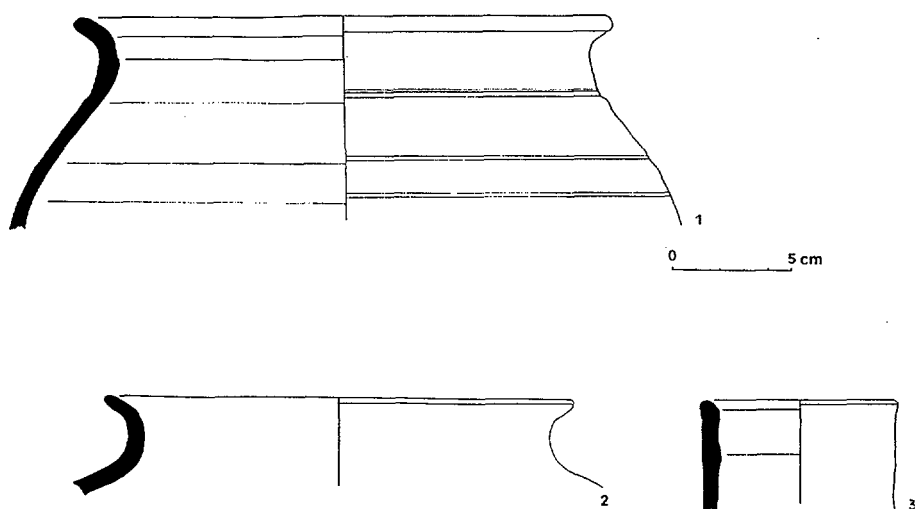

Fig.8. Material arqueològic de l'estrat 2005.

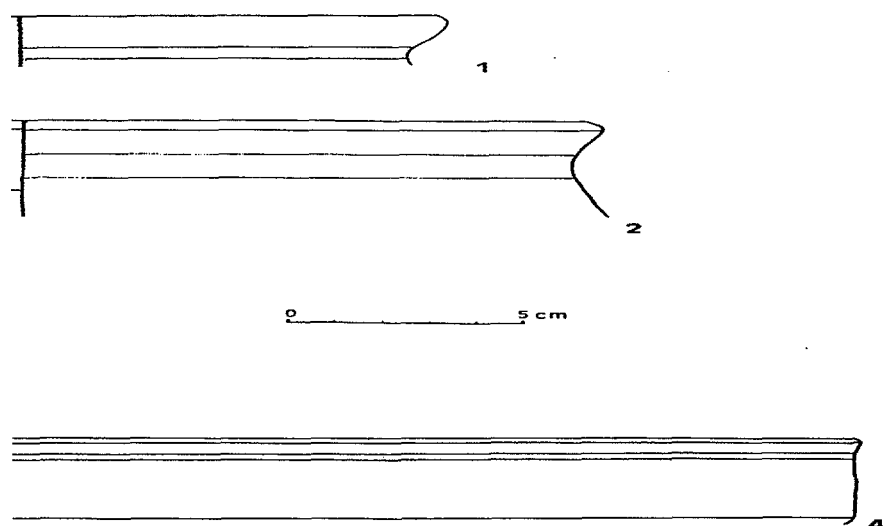

Fig. 9. Material arqueològic de l'estrat 2029.

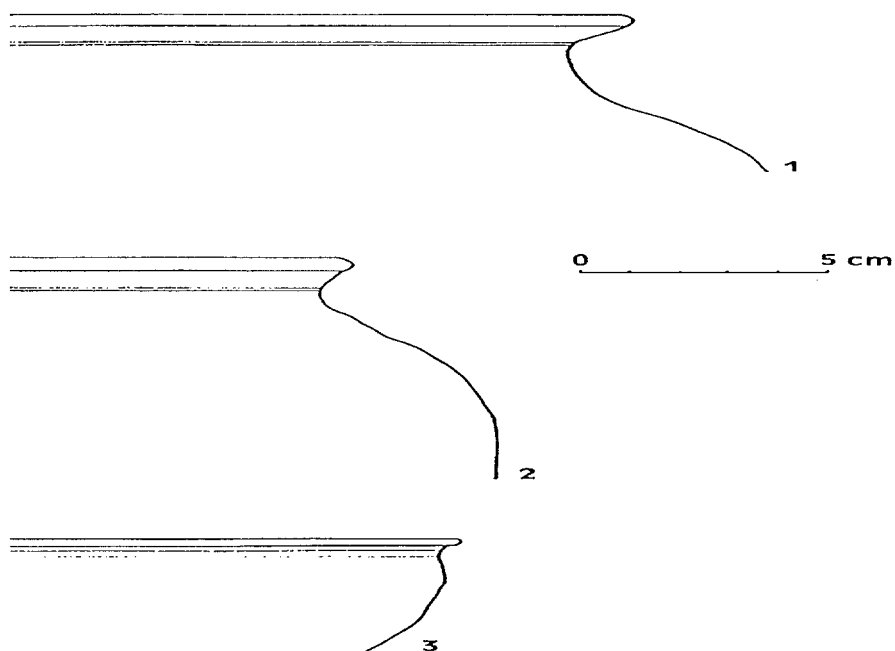

Fig. 10. Material arqueològic de l'estrat 2003.

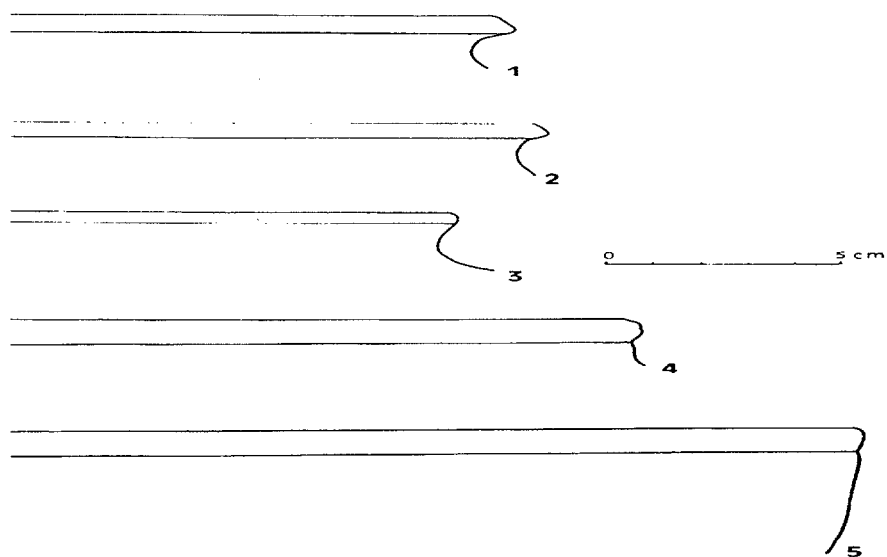

Fig. 11. Material arqueològic dels estrats 2003 (1-2), 2006 (3-4) i 2030 (5).

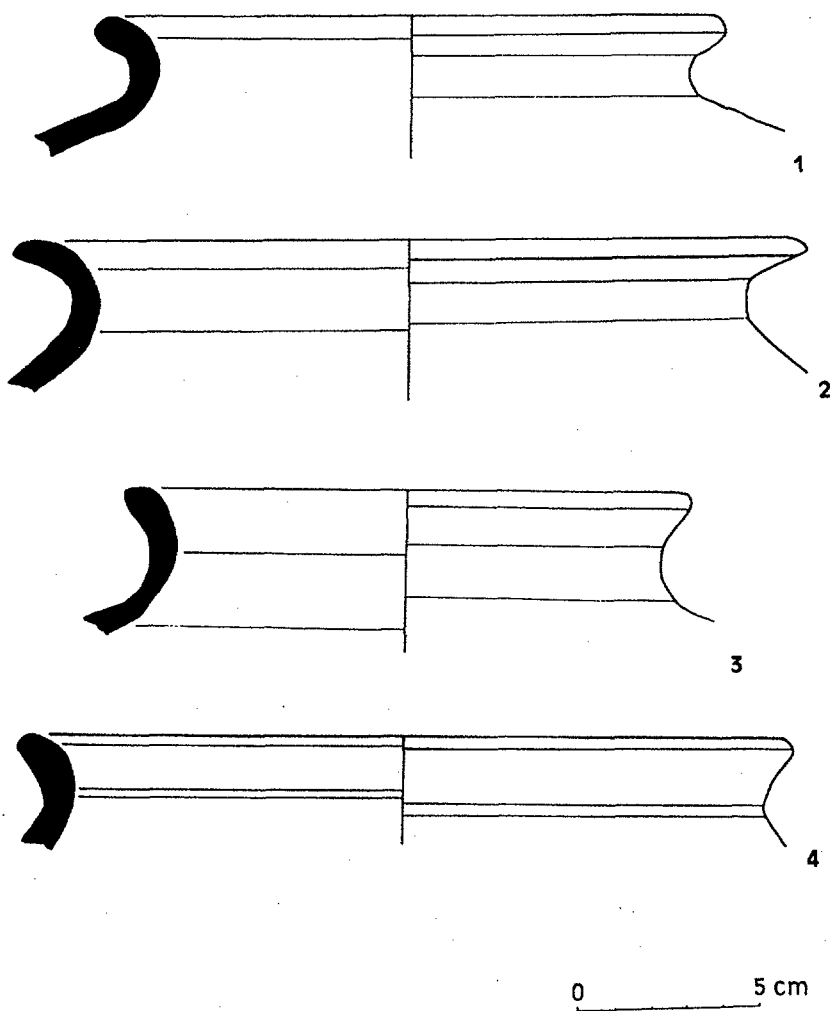

Fig. 12. Material arqueològic de l'estrat 2030.